

1797 in 1800 srečamo med delavci keramične tovarne v Holiču.

V letnih bilancah najdemo tudi podatek, da je Sylvova tovarna del izdelkov prodala v Gradcu, kar kaže na dokajšnjo kvaliteto, saj so tudi v tem mestu obstajali obrati za izdelovanje beloprstene keramike.⁷

Podatki, ki nam jih razkriva Zoisov rokopični zvezek, so neprecenljivi, saj potrjujejo domneve o direktni povezavi med ljubljanskimi in tržaškimi tovarnami beloprstene keramike (do sedaj so jih nakazovale enake slogovne značilnosti, sorodne ali celo enake oblike itd.). Še posebej pa so zanimivi podatki o mineraloških in tehničnih posebnostih izdelovanja keramike in analize selške glin, ki med drugim tudi pojasnjujejo izredno kvaliteto izdelkov Zoisove tovarne. Heinrich Georg Hoff jih v svojem delu (*Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien*, prvi del, Laibach 1808, str. 142) primerja celo s sodasnimi angleškimi izdelki.

OPOMBE

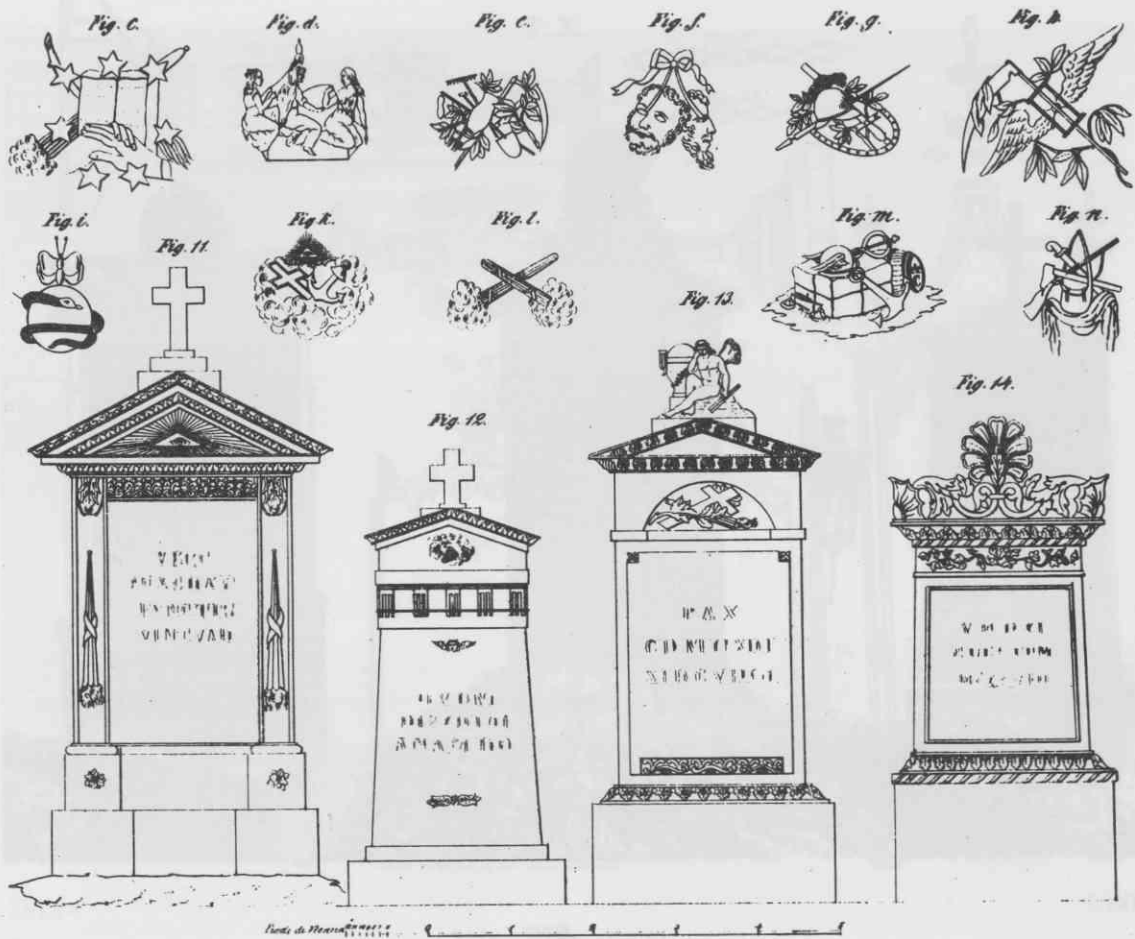
1. Naslov je citiran po Vodniku po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave 2,

Ljubljana 1980, str. 171. — 2. Podatke o povezavi Sylva – Zois zlasti podrobno navajata Ivan Slokar v *Industriji kameninaste posode v Ljubljani* (tipkopis), Ljubljana 1953, str. 5 – 7 in Josip Mal: *Ljubljanske fajanje delavnice*, Tkalčičev zbornik 1, Zagreb 1955, str. 157 – 169. — 3. Za prve poizkuse uvajanja te industrijske veje na Kranjsko prim. tudi Hanka Štular: *O proizvodnji keramike v Sloveniji v 19. stoletju*, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. XIV–XV, Ljubljana 1979, str. 263 – 264. — 4. Pietro Lorenzi je imel keramično tovarno v Trstu med leti 1776 in 1797 (?), Giuseppe Sinibaldi in Ludovico Santini pa v času 1784–1808. Prim. Bianca Maria Favetta: *La ceramica Triestina*, Verona 1966, str. 49 in sl. — 5. Tu izvemo točen datum začetka obratovanja tovarne v Gradišču; do sedaj je veljalo, da se je Sylva preselil v Gradišče leta 1792 ali 1793 (Prim. H. Štular, citirano delo), medtem ko Josip Mal (op. cit.) poroča, da je Sylva že v zgodnji pomladi leta 1790 prosil mestni magistrat za dovoljenje za postavitev keramične peči v Gradišču (str. 159). — 6. Josip Mal navaja v citiranem delu, da je leta 1797 v arhivalnih spisih imenovan porcelanski fabrikant Jožef Bisuzzi, leta 1802 pa »Weissgeschirrfabrikant« Eugenio Besozzi, ki je bil tedaj vsaj že šest let v Ljubljani. Ivan Slokar v omenjenem tipkopisu omenja, da ta priimek v uradnih spisih pišejo Bisuzzi, medtem ko v matičnih knjigah trnovske župnije stoji Besozzi (str. 13). — 7. Prim. Gertrud Smola: *Zur Geschichte der Steinguterzeugung in Graz*. *Historischen Jahrbuch der Stadt Graz*, Band 7/8 Graz 1975.

ŽELEZARNA NA DVORU IN PREŠERNOV NAGROBNIK V KRANJU MATIJA ŽARGI

Za postavitev Prešernovega nagrobnega spomenika je bil 17. februarja 1849 ustanovljen poseben odbor, ki je imel nalogo zbirati prostovoljne prispevke in ocenjevati prispelo ponudbo. Do pomladi leta 1851 so z nabiralno akcijo zbrali že toliko denarja (okoli 300 goldinarjev), da je 22. marca 1851 dr. Janez Bleiweis zaprosil Auerspergovgo železarno na Dvoru pri Žužemberku, naj izstavi odboru ponudbo za primeren nagrobnik iz litega železa. Zdi se, da je Bleiweis železarni poslal tudi skico, kako si odbor zamišlja spomenik.¹ Preprosta skica kaže klasicistično stensko nagrobno ploščo, kakršne so bile takrat v modi. Izbor dvorske železarne ni bil slučajen, saj je bila edina na slovenskem ozemlju, ki je poleg najrazličnejših izdelkov umetniškega liva množično ulivala tudi železne nagrobne križe, stenske nagrobne plošče in monumentalne nagrobnike. Največji ugled si je na tem področju prav gotovo pridobila z izdelavo Zoisovega nagrobnika (1844), ki še danes stoji na ljubljanskih Žalah. V odgovor na Bleiwesovo

pismo, ki ni ohranjeno, je železarna že 29. marca poslala ponudbo s cenami in priloženimi skicami.² Ponudba je izjemno zanimiv dokument, saj kaže na delovanje tovarne sredi 19. stoletja, ko je bil njen direktor Johann Engenthaler (1804 – 1881). Engenthaler v ponudbi navaja, da jih je v prejšnjih letih izdelovanje predmetov umetniškega liva zelo zaposlovalo, da pa je zadnje čase povpraševanje po njih upadlo. Slabo povpraševanje po eni in velika naročila za mehanične izdelke po drugi strani, je povzročilo, da je umetniški liv postal postranski posel. Kljub temu pa so naročilo voljni prevzeti in zato prilagajo več skic, da bi se odbor lahko odločil, kakšen nagrobnik želi postaviti. Priporočali so štiri stenske plošče in dva prostostoječa nagrobnika. Najcenejša (110 goldinarjev) je bila nagrobna plošča na tabli VII, skica 11 (sl. 1), ker jo, kakor je posebej navedeno, največkrat naročajo. To so v zadnjem času potrdile tudi raziskave na terenu. Tudi nagrobne plošče, ki so bile ulite po skicah 12, 13 in 14 na isti tabli, še danes najde-

Slika 1

mo na naših pokopališčih. Med leti 1838 in 1878 uliti nagrobniki družine Smola na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu so postavljeni celo v istem vrstnem redu (sl. 2). V n drobno stih bogatejša in tudi dražja (200 goldinarjev) je bila nagrobna plošča na tabli IX, skica 28 (sl. 3). Medtem, ko zgoraj navedene plošče še danes srečamo na številnih pokopališčih na Dolenjskem, pa je za plošči na tabli X, skici 35 in 38 (sl. 4) v ponudbi zapisano, da kalupov za njiju nimajo na razpolago in da jih morajo na novo narediti. Tako bi stroški za izdelavo kalupa znašali 150 goldinarjev, spomenik sam pa še 250 goldinarjev. Znano je, da je železarna imela v prvem nadstropju in na podstrešju poslopja mehaničnih delavnic shranjene in oštevilčene vse kalupe, ki so jih sami izdelali in tudi nekatere, ki so bili last naročnikov.³ Zato je razumljivo, da so v času, ko je umetniški liv postal postranska panoga, posebej zaračunali tudi izdelavo kalupa in da so bili izdelki, ki so jih serijsko ulivali po starih kalupih, cenejši.

Poleg stenskih nagrobnih plošč so ponudili tudi izdelavo prostostoječega piramidalnega spomenika na pravokotnem podstavku za 300 goldinarjev (tabla X, skica 18, sl. 5) in monu-

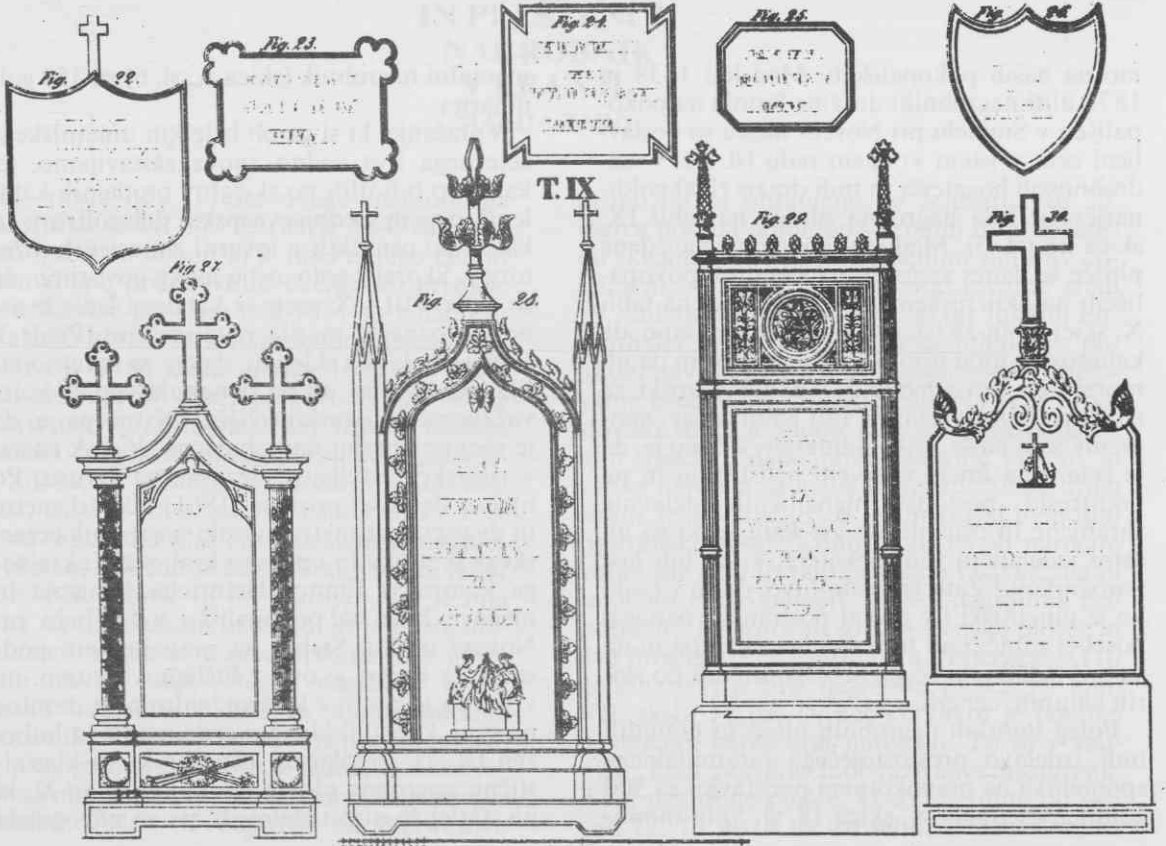
mentalni nagrobnik (skica A, sl. 6) za 350 goldinarjev.

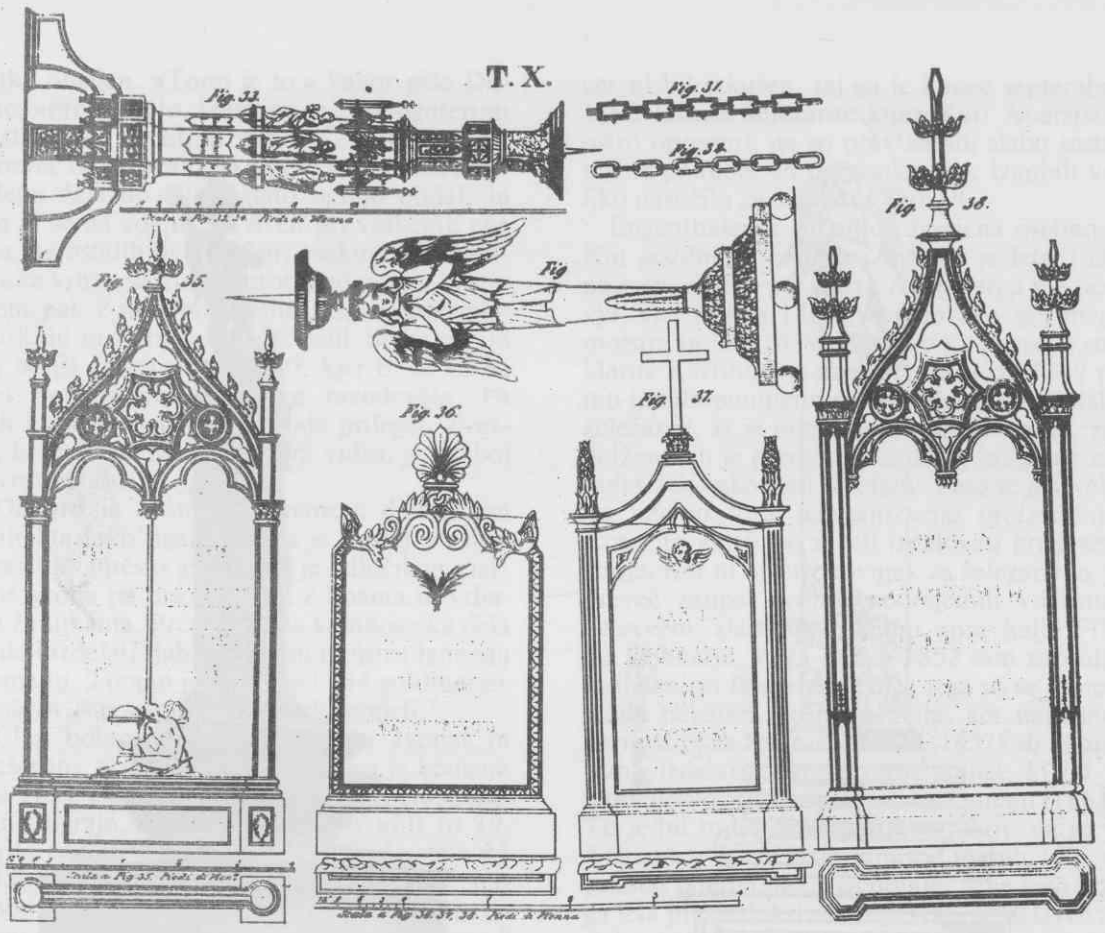
Vprašanje, ki si ga ob izdelkih umetniškega železnega liva vedno znova zastavljamo, je, kateri so bili uliti po skicah v prodajnih katalogih drugih srednjeevropskih železolivarn in kateri po osnutkih v tovarni zaposlenih inženirjev. Skoraj z gotovostjo lahko govorimo, da so table VIII – X vzete iz kataloga kake livarne. Po označbi merila v italjanščini (Piedi di Viena), bi lahko sklepali, da gre za severnoitalijansko livarno, ali pa za neko drugo, ki je izvažala na italijansko tržišče. Očitno pa je, da je monumentalni nagrobnik na skici A nastal v risarskem ateljeju železarne na Dvoru. Po njej so deset let pozneje (1861) ulili tri metre in dvajset centimetrov visoki nagrobnik cesarskega svetnika in cesarsko kraljevega okrajnega komisarja Franca Heinricha Langerja in njegove žene na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu. Steber na pravokotnem podstavku z napisi je ovit z bršljanovo vitico, na vrhu pa je putto s križem, sidrom in desnico na sru, kar simbolizira vero, upanje in ljubezen (sl. 7). Predlagani nagrobniki so klasiistični, nagrobne plošče na tablah IX in X, ki jih dotlej še niso izdelovali, pa so novogotski

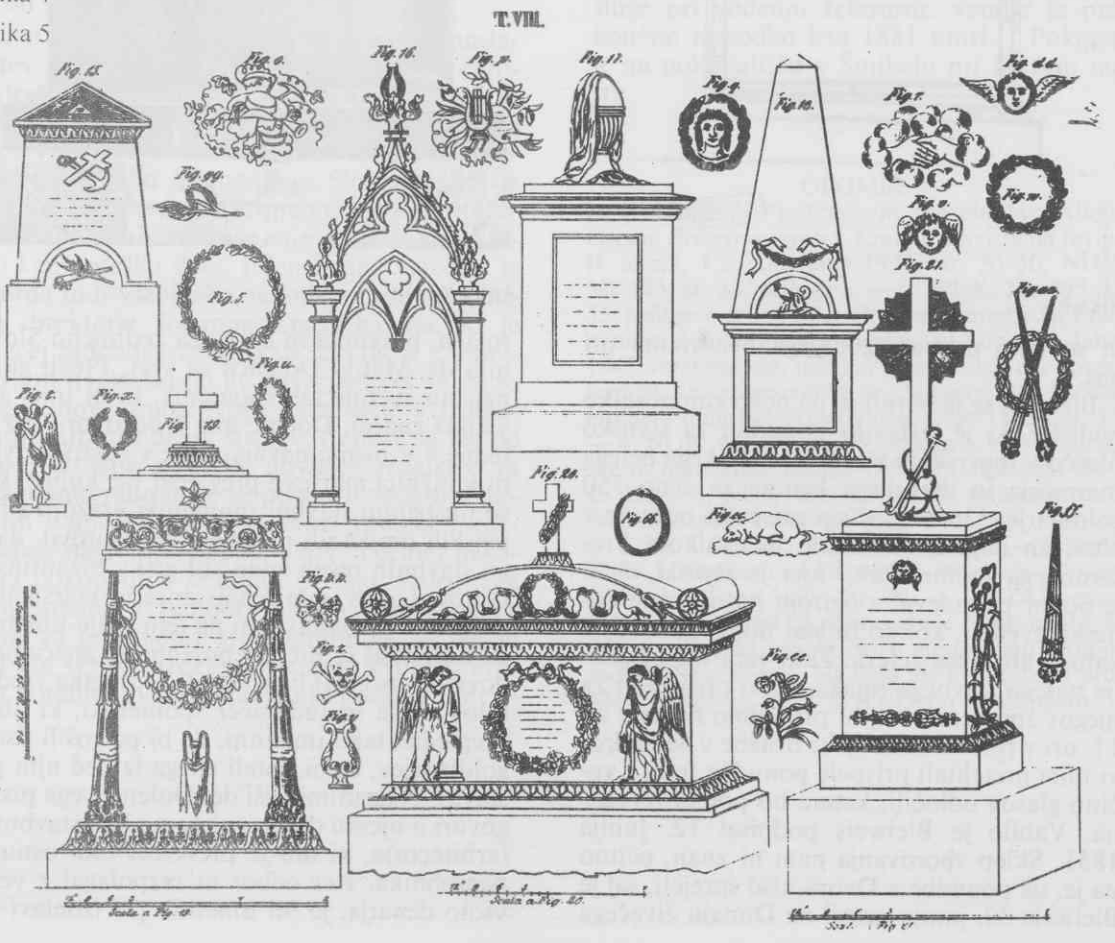
Slika 2

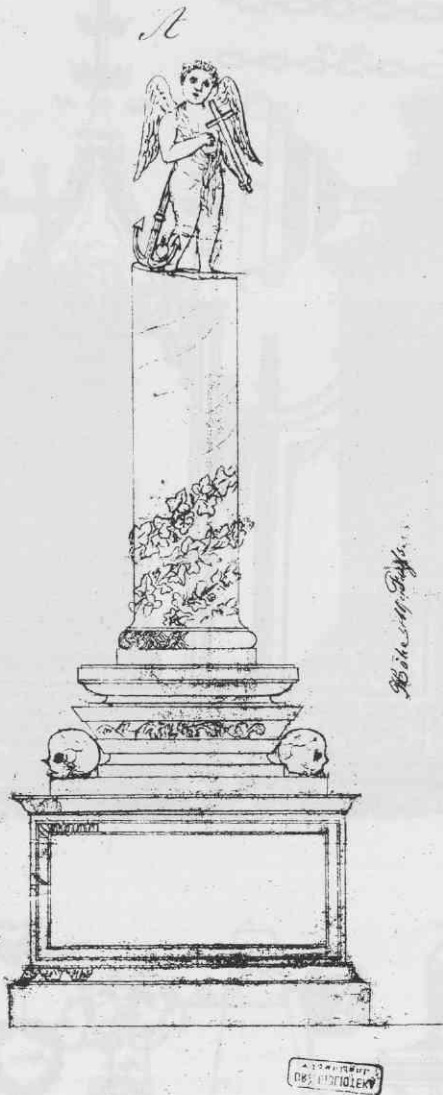
Slika 3

Slika 4
Slika 5

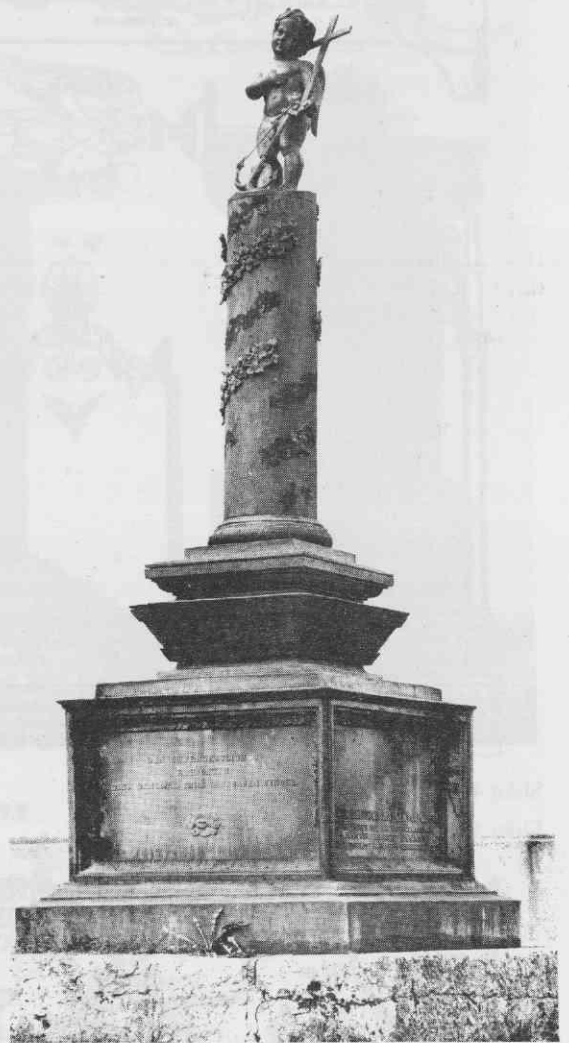

Slika 6

in so tako primer zgodnjega historizma pri nas.

Bleiwis se je obrnil še na neko kamnoseško podjetje, ki je izstavilo ponudbo za stensko ploščo v mavrskem slogu iz štajerskega belega marmorja in ihanskega kamna za ceno 350 goldinarjev⁴ in na podlagi prispelih ponudb v Novicah objavil »Povabilo deležnikom Prešernovega spomenika«,⁵ kjer je zapisal, da si je odbor prizadeval z ozirom na nabrane doneske zvedeti, koliko bi stal tak spomenik iz kamna ali litega železa. Zato vabi vse prijatelje našega slavnega rojaka, ki so prispevali za njegov spomenik, naj bi prihodnjo nedeljo ob 11. uri v pisarni Kmetijske družbe v Salendrovi ulici pretehtali prispele ponudbe in se z večino glasov odločili, katera bo potem izvedena. Vabilo je Bleiwis podpisal 12. junija 1851. Sklep zborovanja nam ni znan, očitno pa je, da ponudbe z Dvora niso sprejeli, saj je Bleiwis 30. junija prosil na Dunaju živečega

Slika 7

rojaka, pravnika in borca za zedinjeno Slovenijo dr. Matijo Dolenca za svet. Prosil ga je, naj mu svetuje tak spomenik, ki bi imel slovanski značaj. Dolenc mu je odgovoril čez tri tedne.⁶ V pismu navaja, da je v cesarski dvorni knjižnici marljivo pregledal vse knjige, kjer so ilustrirani stavbni spomeniki »raznih evropskih omikanih narodov« in ugotovil, da je »v stavbnih rečeh znan stil grški, bizantinski, Gotov, Lahov, a la renaissance in marsikateri drugi«, da pa »Slavljani na tem polju umetnosti dosihmal še nič kaj posebnega, značajnega dovršili niso, kar bi imena lepoumetka vredno bilo« in da so tudi sicer spomeniki, ki jih je pregledal, tako imenitni, da bi potrošili tisoče goldinarjev, če bi hoteli enega izmed njih postaviti. Najzanimivejši del Dolencevega pisma govori o njemu dobro znanem »lepostavbniku (arhitectu)«, ki mu je preskrbel tudi osnutek nagrobnika. Ker odbor ni razpolagal z večjo vsoto denarja, je bil umetnik pri izdelavi os-

nutka omejen. »Torej je to,« kakor piše Dolenc, »prosto delo, katero pa se z mnogoterimi pristavki in z malimi stroški še polepšati da. Namreč bi pristvalo, ako bi se spominski stebr z lepo železno štirivoglato ograjo obdal, in ako bi se na voglih, na dveh pri vsakemu ena lipa, na ostalih dveh pa pri vsakemu ena babilonska vrba vsadila, prostor med ograjo in stebrom pak z raznimi cveticami, sosebno planinskimi in z obršlanom posadil. Stebr bi bilo naj boljši iz granita izdelati, kjer bi že to na sebi nevmrjočnost pesnika razodevalo. Pa tudi krajnski marmor se bode prilregel. Zvezda, ki je na nadglavku stebra viditi, je simbol navmrjočnosti.«

Odboru je osnutek neznanega dunajskega arhitekta tako ugajal, da ga je skoraj v celoti sprejel. Namesto granita se je odločil za marmor, groba pa niso zasadili z lipama in vrba-ma žalujkama. Predračun za kamnoseška dela so dali izdelati ljubljanskemu mojstru Ignaciju Tomanu. Toman je predvidel 384 goldinarjev stroškov, kar so odborniki tudi sprejeli.⁷

Član odbora, znani ljubljanski zvonar in Prešernov prijatelj Anton Samassa je koncem leta 1851 v železarni na Dvoru naročil litoželezno ograjo, ki so jo čez zimo ulili in 19. aprila poslali v Ljubljano. Ograja je stala 87 goldinarjev in 16 krajcarjev.⁸ Prešernov nagrobnik, preprosto stebrasto znamenje s prvimi tedaj modernega »bizantinskega« sloga,⁹ je bil svečano odkrit 3. julija 1852.

Žal nam ni znano, zakaj se odbor za postavitev Prešernovega spomenika oziroma darovalci prostovoljnih prispevkov niso odločili za enega od nagrobnikov iz ponudbe železarne na Dvoru. Domnevamo lahko, da so bili mnjenja, da za tako znamenitega Slovenca, kot je France Prešeren, ni primeren serijski litoželezni spomenik in so se raje odločili za solidno kamnoseško delo. Eden izmed vzrokov je morda tudi vsebinsko nekoliko čudna ponudba direktorja Johanna Engenthalerja, ki je precej zadržana do naročila, češ da se z umetniškim livom skoraj ne ukvarjajo več in da so vse njihove zmogljivosti usmerjene v izdelovanje strojnih delov strojev. Čeprav so res od srede stoletja opustili ulivanje izdelkov za vsakdanjo rabo in so se posvetili večjim livarskim nalogam, pa je vseskozi cvetela proizvodnja nagrobnih spomenikov, o čemer nekatera pokopališča še danes pričajo. Poleg tega Engenthaler v ponudbi navaja precej visoke cene za posamezen tip nagrobnika, ki naj bi bil kot serijski izdelek dostopen širokem krogu porabnikov. V sestavljanju ponudb tudi si-

cer ni bil izkušen, saj ga je konec septembra 1862 lastnik železarne knez Karl Auersperg ostro opomnil, da so prav zaradi slabo sestavljene ponudbe in previsoke cene izgubili veliko naročilo za arzenal v Puli.¹⁰

Engenthaler je bil sploh tragična osebnost. Kot gozdni in gradbeni inženir je leta 1832 nastopil službo pri knezu Auerspergu v Kočevju, kjer je leta 1833 napredoval v gozdnega mojstra in leta 1839 postal vodja knezove steklarne Karlshutten pri Kočevju. Leta 1849 pa mu je bilo ponujeno mesto direktorja dvorske železarne, ki je bila v zelo slabem stanju, zadolžena, in je predvsem izgubila zaupanje zaradi slabe kakovosti izdelkov. Zato se je z veliko vnemo lotil reorganizacije proizvodnje. Kot smo videli, so začeli izdelovati predvsem stroje. Ker ni bil strokovnjak za železarstvo, je preveč zaupal svojim podrejenim vodilnim delavcem, zlasti fužinskemu upravitelju Filipu Dobnerju, ki ga je leta 1852 sam zaposlil, in inženirju Bossardu. Poleg tega so se ponesrečila nekatera večja naročila, kot naprimer parni stroj za železarno Štore (1852) ali neprecizna izdelava šrapnelov in granat, ki jih je naročilo vojaško poveljstvo na Dunaju (1863). To je bil tudi eden glavnih vzrokov, da ga je Auersperg leta 1864 odpustil in mu tudi ni priznal pokojnine. Engenthaler se je zato dolga leta pravdal, krivil svoje vodilne delavce za slabo kakovost izdelkov in navajal svoje za-sluge pri vodenju železarne, vendar je pred končno razsodbo leta 1881 umrl.¹¹ Pokopan je na pokopališču v Šmihelu pri Novem mestu.

OPOMBE

1. Obširneje o Prešernovem nagrobniku: Alfonz Gspan: Prešernov grob v Kranju, Slavistična revija, II. letnik, 1.2, Ljubljana 1949, str. 30–50, NUK, Ms 495, št. 35, priloga a. — 2. NUK, Ms 495, št. 35, priloge e–g. — 3. Bericht über sammtliche Erzeugnisse welche für die zweite, zu Graz im Jahre 1841 veranstaltete, und bei Gelegenheit der Anwesenheit der Anwesenheit Se. Majestat des Kaisers eröffnete Industrie-Ausstellung, Graz 1843, str. 37. — 4. NUK, Ms 495, št. 35, priloga b. — 5. Kmetijske in rokodelske novice 1851, 18. dokladni list k št. 26. — 6. NUK, Ms 495, št. 49, priloga b. — 7. Alfonz Gspan, Prešernov grob v Kranju..., str. 44. — 8. NUK, Ms 495, št. 49, prilogi j in l. — 9. Sonja Žitko, Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1989, str. 29. — 10. ZAL, enota Novo mesto, fond Okrajno sodišče Novo mesto, št. 140. — 11. ZAL, enota Novo mesto, fond Okrajno sodišče Novo mesto. Na fond me je opozorila prof. Meta Matijević, za kar se ji iskreno zahvaljujem.